

רבי נתן ברבי מאיר מורו של הרמב"ן

השפעתה של תורת פרובנס בגירונה

שלם יהלום

הקדמה

ר' משה בן נחמן, הרמב"ן, מנה בכתביו את ר' נתן בר' מאיר בין החכמים שהחשיב כמוריו.¹ מוצאו של ר' נתן היה מפרובנס והרמב"ן, תושב גירונה שבצפון ספרד, התגורר בסמיכות רבה אליו, במיוחד בשנות חייו המעצבות, בתחילת המאה הי"ג, כשפרובנס וצפון ספרד היו ישות מדינית אחת.² למרות זאת מיעט הרמב"ן להזכיר את שמו של ר' נתן בכתביו.

במאמר זה אני מבקש לרכז את הידיעות הביוגרפיות הקיימות לגבי ר' נתן בר' מאיר, וכן את העדויות על יצירותיו הספרותיות; לאחר מכן נעקוב אחר שקיעי תורתו בחיבוריו של הרמב"ן. באופן כזה נוכל לעמוד הן על מקורות היניקה של הרמב"ן, הן על היקף יצירתו של ר' נתן, מורו ורבו. מיעוט הידיעות על יצירותיו של ר' נתן אינו מלמד דווקא על צמצום עשייתו – כל מקבילה שתימצא בין יצירתו ובין כתבי הרמב"ן, תתרום להנחה שלו היתה בידינו יצירתו השלמה של חכם זה, היינו יכולים לעמוד על חשיבותה ועל היקף השפעתה וממילא גם על המקום שהיא תופסת ביצירתו של תלמידו הגדול, הרמב"ן. בחידושויו הולך הרמב"ן בעקבות דרכי הלימוד של בעלי התוספות, אם כי אבני הבניין וההנחות המשמשים אותו בחידושויו באים מבתי מדרש שונים. סביר להניח שחלק מריבוי המקורות שהרמב"ן ניזון מהם בא לו מרבותיו השונים, שתיווכו בינו ובין המקורות העשירים האלה. במאמר הזה ננסה ללכת בעקבות פעולת המסירה של אחד מרבותיו, ר' נתן, אשר תיווך בין הרמב"ן ובין בתי המדרש של פרובנס וצרפת.

* מאמר זה ראשיתו בעבודת גמר לתואר שני בהנחיית פרופ' י' תא-שמע. תודתי נתונה על עזרתו והדרכתו הנאמנה.

1 ראו למשל רמב"ן לשבועות לו ע"א (ד"ה לא; וראו להלן). הרמב"ן מזכיר את ר' נתן כרבו גם באיגרת – ראו כתבי הרמב"ן, א, עמ' שנג, ובדרשתו לראש השנה, שם, עמ' רלט.

2 אוקלהן, עמ' 249-253.

ר' נתן בר' מאיר – זמנים, מקומות ותלמידים

ידיעותינו על מוצא משפחתו של ר' נתן ועל אביו ר' מאיר לקוחות מסדר הקבלה לר' מנחם המאירי, ואלו דבריו: "בספר העוזר לאחד מגדולי משפחתנו הרב הגדול ר' מאיר בר' יצחק מטרינק טיילש (Trinquetaille), הוליוכו אביו מקורקושנה (Carcassonne) לארץ פרוונצה לשנות עם הרב הגדול ר' אברהם בן דוד, ונתעכב שם כל ימיו, ונעשה לו תלמיד חבר... ואף הוא הוליד בן בדמותו עשה פרי למינהו הרב הגדול ר' נתן דטרינקא טיילש".³

ר' מאיר האב, מחברו של "ספר העוזר",⁴ היה תלמידו של הראב"ד בעל ההשגות. יצחק טברסקי סבר שיש להחשיב גם את ר' נתן, בעקבות אביו, כתלמיד הראב"ד. השפעה חזקה של תורת הראב"ד ניכרת בתורת תלמידיו של ר' נתן, ולדעת טברסקי יכול גם דבר זה לשמש עדות לכך שר' נתן שימש כחוליה מקשרת בינם לבין הראב"ד.⁵

ר' אשתורי הפרחי בעל "כפתור ופרח" היה מצאצאיו של ר' נתן, והוא מביא בספרו מדברי ר' נתן ואביו.⁶

מדברי הרמב"ן עולה שר' יצחק בן אברהם (הריצב"א) היה רבו של ר' נתן. הריצב"א נמנה על חשובי בעלי התוספות; הוא למד אצל רבינו תם בטרויש, ולאחר מותו הפך לתלמידו של הר"י יצחק מדמפייר, ממלא מקומו של רבינו תם.⁷

וכך מספר הרמב"ן בדרשתו לראש השנה: "ושמעתי מפי מורי ה"ר נתן בן ה"ר מאיר שבתחילה כשבא ללמוד תורה לפני רבי יצחק בן אברהם".⁸

על תלמידיו של ר' נתן נמנו מלבד הרמב"ן שכתב עליו "ומורי החכם ר' נתן נ"ר בה"ר מאיר ז"ל פירש" (רמב"ן שבועות לו ע"א ד"ה לא), גם ר' מאיר ב"ר שמעון המעילי הכותב בספר "המאורות" שחיבר: "ואני קבלתי ממורי ה"ר נתן בן ה"ר מאיר".⁹

ר' שמואל הסרדי עמד בקשרי שאלות ותשובות עם ר' נתן, והוא מעיד על עצמו כדברים הבאים: "ואמנם הרצתי קושייתי ודברי אלה לפני הרב ר' נתן ב"ה רבי מאיר ז"ל וזו תשובתו שהשיב".¹⁰

3 סדר הקבלה, עמ' 129-130.

4 עניינו של ספר העוזר האבוד הוא הגנה על הרי"ף מפני משיגיו. על חיבור זה ראו תא-שמע, ר"ה, עמ' 18, 76.

5 טברסקי, עמ' 246.

6 א' הורביץ רואה בר' נתן את אביו של ר' אשתורי (ספר המנוחה, מבוא, עמ' 84); י' טברסקי (עמ' 246) סבור שר' אשתורי היה נינו; צ"ה עדלמאן (כפתור ופרח עדלמאן, מבוא, עמ' 34) וה' גרוס (עמ' 245) רואים את ר' אשתורי כנכד של ר' נתן. הם מסתמכים על הנאמר בכפתור ופרח (עדלמאן, עמ' 125) "זקני הרב רבי נתן מטרינקט לייש".

7 על הריצב"א ראו אורבך, תוספות, עמ' 261-271.

8 כתבי הרמב"ן, א, עמ' רלט.

9 מאורות לשבת, עמ' קצד; וכן גם במאורות לחולין ולמועד קטן (חולין עמ' קכב, מועד קטן עמ' פד).

10 ספר התרומות, שער שיש, ח"ד עמ' קפו. ר' נתן מוזכר גם בעמ' תחשיד, תתשכד, תתתא, תתתכו, תתתמב, תתתנח. ה' גרוס (גרוס, עמ' 245), א' הורביץ (ספר המנוחה, מבוא, עמ' 85) וי' טברסקי

כפי שראינו, ר' נתן כונה "חכם" לא רק בידי הרמב"ן, אלא גם בידי חכמים נוספים. בכינוי זה השתמש למשל ר' דוד כוכבי שכתב "והחכם ר' נתן ב"ר מאיר כתב בשם חכמי צרפת שמוטת ירך הוא שנשמט ראש התחתון",¹¹ וכן ר' יהודה בן ברכיה בפירושו לרי"ף: "וקבלתי אני הכותב מפי החכם ר' נתן ז"ל" (ריב"ב ברכות, יב ע"ב בפירוש הרי"ף). לא ברור מה המשמעות שיש לייחס לכינוי זה, והאם יש לראות בו תואר רשמי כלשהו. בפרובנס היו בעלי תפקידים שתוארם היה "נשיא" ו"אב בית דין", כמו כן התקיים בפרובנס "בית דין" שעסקו בו בלימוד ובהוראה.¹² משרות אלו נוצרו לפי הדגם ההירארכי הקדום שהותווה בסנהדרין.¹³ התוספתא במסכת סנהדרין מפרטת כיצד ראוי לנהוג כלפי חברי הסנהדרין: "כשהנשיא נכנס כל העם עומדים ולא ישבו עד שיאמר להם שבו, כשאב בית דין נכנס עושין לו שתי שורות מיכן ומיכן עד שנכנס וישב במקומו, חכם שנכנס אחד עומד ואחד יושב עד שנכנס וישב במקומו" (ז, ח, עמ' 426).

החוקרים נחלקו אם ניתן להסיק ממקור זה, וממקורות נוספים המשתמשים במונח "חכם", על קיומה של משרת חכם בסנהדרין.¹⁴ לענייננו השאלה היא אם משרת "חכם" התקיימה בפרובנס על פי הדימוי של הסנהדרין. אם אמנם השתמר תואר זה הלכה למעשה בפרובנס, הוא הוענק לר' נתן על סמך חברותו בבית הדין של נרבונה.

יצירתו הספרותית

ר' נתן חיבר ספר בהלכות שחיטה, שציטוטים ממנו הובאו על ידי ר' מאיר תלמידו בספר המאורות: "וכתב ה"ר מורי ר' נתן בהלכות שחיטה שחיבר" (חולין, עמ' קכג).¹⁵ כתיבת חיבורים באיסור והיתר היתה מקובלת באותה תקופה, ויצרו בהם סינתזה בין הספרות ההלכתית למסורת המנהג המקומי.¹⁶

בהקדמתו להלכות נידה כתב הרמב"ן כי "הנה נהגו חכמי הדורות לתרגם הלכות שחיטה איש ואיש ככתבו וכלשונו להקל למודם".¹⁷ אף כי כוונתו בעיקרו של דבר לקובצי הוראה מעשית שנכתבו בלשון המדוברת, ייתכן שבדברים אלו תיאר הרמב"ן בין השאר

(טברסקי, עמ' 246), רואים בר' שמואל בעל ספר התרומות תלמיד של ר' נתן. ראוי להדגיש שבשום מקום בספר התרומות אין ר' נתן מכונה "מורי".

- 11 ספר הבתים, עמ' רמו-רמו.
- 12 בנדיקט, עמ' 2-4.
- 13 העתקה של מוסדות הסנהדרין נעשתה גם בישיבות הגאונים – ראו ברודי, עמ' 19. ייתכן ששיבות נרבונה פעלו לאור הדגם הגאוני.
- 14 ראו מנשל, עמ' 151-157, ובביליוגרפיה המצוינת שם. מנשל טוען שחכם הוא תוארו של כל מי שהוסמך גם אם לא נמנה על חברי הסנהדרין. ח' אלבק (בראשית רבתי, עמ' 272-274) סבור שלחכם היה תפקיד מוגדר בסנהדרין.
- 15 קטעים מהלכות שחיטה לר' נתן נמצאים במאורות לחולין, עמ' קכא, קכב, קכג, קכט, קל, קלא, קלו, קלח, קמ, קמב, קמו, קמז, קמח, קנ, קנא, קנד, קנט, קסב, ר, רג, רה, רכנ.
- 16 תאי"שמע, רו"ה, עמ' 108.
- 17 הלכות נדה, הקדמה.

גם את הלכות שחיטה של ר' נתן, המכונה בפיו "חכם". אם כן, הרמב"ן ראה חיבור זה ככלי עזר פדגוגי – "להקל למודם".

חיבור נוסף של ר' נתן, שעניינו הלכות תפיסה, מובא בספר התרומות: "וכן שלח לי דעתו ה"ר נתן בר' מאיר ז"ל בשערי התפיסה אשר חבר".¹⁸ הנרי גרוס סבור שהחיבור בענייני תפיסה הוא שער אחד בלבד מחיבור מקיף,¹⁹ אבל אפשר כמובן שהיה זה חיבור עצמאי.

ר' נתן נודע גם כמחברו של חיבור על מסכת שבועות: "וכן כתב הרב הגדול קרובנו ר' נתן בר' מאיר במסכת שבועות".²⁰ מובאה מחיבור זה עולה גם בכפתור ופרת: "וכשאמרו אין נשבעין על הקרקעות ה"מ בפני עצמן... וכתב אדוני זקני ז"ל דשבועת הַפֶּת נמי משביעין עליהו".²¹

בכפתור ופרח מוזכר חיבור נוסף שעניינו מסכת גיטין: "ובעל העזר הרב רבי נתן בן הרב רבי מאיר ז"ל כתב פרק האומר התקבל גט".²²

קווי השפעה של ר' נתן בחידושי הרמב"ן

הלכות תפיסה

מקור חשוב לשחזור תורת ר' נתן מצוי בכתביו המקיפים של תלמידו הרמב"ן. במספר מקומות חרג הרמב"ן מהמהלך הרגיל של חידושו והרחיב בנושא מסוים מעבר למה שדורש העיסוק בסוגיה המקומית.²³ דוגמה לכך היא המונוגרפיה שעניינה הלואה בריבית באמצעות משכון ואיש קש המשולבת בחידושי הרמב"ן לבבא מציעא (עא ע"ב, ד"ה

18 ספר התרומות, שער שביעי ח"ב סי' כ, עמ' רלה. ספר זה מוזכר פעם נוספת בשער נב ח"א סי' י, עמ' תתתמב.

19 גרוס, עמ' 245.

20 חיבור התשובה, מאמר ב פרק יב, עמ' 515.

21 כפתור ופרח עדלמאן, פרק יד, עמ' נו, ב. למובאות נוספות מר' נתן ראו: סוף חיבור כללי דקנקים "כלל קצר מייין נסך בשם החכם ר' נתן בר' מאיר" (ההשלמה ח"ב, עמ' 72); תבורי, עמ' 50.

22 כפתור ופרח חבצלת, פרק ג, עמ' כא. מכיוון שר' מאיר הוא מחבר ספר העזר, הגיה צ"ה עדלמאן וכתב "ובעל העזר הרב ר"מ אבי זקני הרב ר' נתן" (כפתור ופרח עדלמאן, קונטרס תקוני השגיאות, עמ' 37). לפי "תיקון" זה אין המדובר בחיבור של ר' נתן אלא של אביו. בניגוד להגהה זו עומדים כתבי היד אוקספורד בודלי 2201 ומילנו אמברוויאנה B 76 sup, ולפיהם הנוסח הוא כמובא בפנים ומדובר בחיבור של ר' נתן. ראינו כבר שר' נתן הוא "זקנו" של ר' אשתורי, למרות זאת גם בעל ספר העזר מכונה "זקני" – "זקני בעל העזר" (כפתור ופרח עדלמאן, פרק ה, עמ' ת, ב, וכן יא, ב; פרק כה, עמ' עז, א). ייתכן שהכינוי "זקני" משותף לר' נתן ולר' מאיר. צ"ה עדלמאן (כפתור ופרח עדלמאן, מבוא, עמ' 10) וה' גרוס (גרוס, עמ' 245) מניחים שר' נתן חיבר פירוש לתורה בהתבסס על הנאמר בכפתור ופרח (עדלמאן, פרק י, עמ' לו, ב) "וכן פי' זקני ז"ל בפרשת אמור". חבצלת עמד על כך שמדובר בזקנו של ר' אליעזר מקינן שקטע מדבריו מצוטט שם (כפתור ופרח חבצלת, מבוא, עמ' 19). ואכן, הנוסח בכ"י אוקספורד 2201 הוא "וכן פי' זקנו ז"ל בפר' אמור", בניגוד לכ"י מוסקבה גינצבורג 778 ומילנו 76, שכתוב בהם "זקני ז"ל".

23 לתיאור התופעה והיקפה ראו: אונא, עמ' 20-22; רמב"ן כתובות, מבוא, עמ' 10.

ישראל). בנושא זה יש בידינו מונוגרפיות נוספות וביניהן קונטרס שחיבר ר' משולם מלונל בעניין; הקונטרס של ר' משולם נשתמר בספר התרומות, ובחידושים שנדפסו על שם הריטב"א לבבא מציעא.²⁴

חיים סולוביצ'יק עמד על הזיקה שבין דברי הרמב"ן ובין הקונטרס של ר' משולם. הרמב"ן מסיים את המונוגרפיה במילות אזהרה בלתי מובנות לכאורה: "משום דחזינן לאינשי טובא ולמקצת דייני דטעו בהנך מילי ואיפליגו בהו איצטריכנין למיכתב הכא מאי דנקטינן משמערתא וממתניתא אליבא דהילכתא". (תרגום: משום שראינו אנשים רבים וחלק מהדיינים שטעו בעניינים אלה ונחלקו בהם, הוצרכנו לכתוב כאן מה שלמדנו מהשמועה ומהמשנה לפי ההלכה.) לדעת סולוביצ'יק רמז הרמב"ן בדבריו אלה לר' משולם שכתב קונטרס בעניין, והקונטרס הזה של ר' משולם היה המניע העיקרי של הרמב"ן לכתובה. סולוביצ'יק מראה גם כיצד הגיב הרמב"ן כלפי חלקים מהקונטרס של ר' משולם בגוף המונוגרפיה.²⁵

בפרובנס פעלו יהודים כמתוכי אשראי עבור גויים. ר' משולם התלבט ביחס לעמדת ההלכה כלפי תופעה זו. למעשה פעל המתווך בשליחות המלווה הלא יהודי. ההלכה אינה מכירה בשליחות של יהודי עבור גוי, ולכן יש לראות את השליחות כשתי הלוואות נפרדות: הלוואה בריבית מגוי למתווך יהודי המותרת לפי ההלכה, ולאחר מכן הלוואה שנייה בין מתווך יהודי ללווה יהודי האסורה לפי ההלכה.

לחילופין ניתן להתייחס לסיטואציה זאת מנקודת מבט הפוכה. המתווך היהודי אינו שליחו של הגוי, אלא שליחו של הלווה היהודי. לכן יש לראות עסקה זו כהלוואה של גוי ליהודי המתבצעת באמצעות השליח היהודי של הלווה.

בעניין זה כותב ר' משולם: "כי מבטיא לן שאמר הגוי להלוות לישראל ברבית ונתן לו ערב ושלח לו הגוי מעות ע"י ישראל, מי אמרינן כיון שהביאם לו ישראל הרי הוא כמי שנתנם לו, או דילמא כיון דקי"ל דאין שליחות לגוי מישראל נקיט רבית ולא יעשה עד שיטול הגוי ויתן בידו".²⁶

ספק זה פושט הרמב"ן להיתר מבלי לציין את שמו של ר' משולם: "ובר ישראל דאמר ליה לבר ישראל חבריה... ולוה לי מגוי ברבית... מותר דשליח הוא וישראל עושה שליח" (בבא מציעא ע"ב, ד"ה ישראל).

לפנינו דוגמה כיצד מונוגרפיה של הרמב"ן לא נכתבה בחלל ריק אלא נבעה מפולמוס הלכתי אקטואלי. אבל מעבר למה שהקונטרס של ר' משולם מלונל שימש לרמב"ן כורז בפולמוס ההלכתי, הוא שיקע אותו גם כחומר גלם ספרותי בכתבתו שלו.

בחידושו לבבא מציעא הרחיב הרמב"ן הרבה בעניינים הנוגעים לדיני תפיסה (ו ע"א, ד"ה אביי), וסיים את דבריו בנוסחה אישית מעניינת שיש בה משום הדגשה שהוא

24 ריטב"א בבא מציעא, מ ע"ג-ע"ד; ספר התרומות, שער מו ח"ד, עמ' תתקלו-תתקלט.

25 סולוביצ'יק, כלכלה, עמ' 16, 103-104 והערה 8, 112-113 והערה 36.

26 ספר התרומות עמ' תתקלח. דברים אלו מופיעים בריטב"א בנוסח שונה, וסולוביצ'יק בהערה 8 הנוכרת לעיל דן בחילוף.

עסק בהלכות תפיסה בצורה כוללת ולא הסתפק בדיון מקומי בלבד: "והו דעתי בדיני תפיסות הללו" (שם, ד"ה אי). על הייחוד של דיון זה ניתן לעמוד גם מהלשון שבה השתמש הרמב"ן כאשר היפנה לקטע זה ממקומות אחרים: "ובפרק קמא דמציעא כתבתיה לסברא זו פירשתי תפיסות בארוכה" (כתובות טז ע"ב, ד"ה והא); "ואם תפס אין מוציאין מידו ופירשנוה בפרק שנים אוחזין בארוכה" (בבא בתרא קה ע"ב, ד"ה הכא). חיבור בדיני תפיסה נודע גם מידיו של ר' נתן.

בשני מקומות בספר התרומות מזכיר המחבר חיבור של ר' נתן בר' מאיר בשם "שער התפיסות": "וכן פסק בדומה לזה ה"ר נתן בן ה"ר מאיר ז"ל בשער התפיסות שאם בא לידו מדעת הבעלים אע"פ שאינו ברור בתפיסתו מהניא ליה".²⁷ ניתן לראות שהיתה לחיבור זה השפעה על המונוגרפיה שהרמב"ן כתב בעניין. הרמב"ן מכריע, בעקבות רבו, שלא ניתן להוציא חפץ מרשות התופס אם החפץ הגיע לידיו בהסכמה למרות שאין בידו ראיה על בעלותו²⁸ – וכך הוא כותב: "ומאי דכתב בפרק השואל גבי איסטריא מאה מעי דאי תפיס לא מפקינן מיניה... דכיון דברשות יהב ברשותיה קיימא והמוציא מחבירו עליו הראיה" (בבא מציעא ו ע"א, ד"ה אי). ניתן להניח שלו נשתמר בדינו החיבור "שער התפיסות", ניתן היה למצוא עדויות נוספות לזיקה בין החיבור שכתב ר' נתן למונוגרפיה של הרמב"ן. אמנם בדברי הרמב"ן עצמו אין שום רמז לחיבור בשם "שער התפיסות", ורק ההשוואה בין השרידים שנשתמרו מן החיבור ובין דברי הרמב"ן מאפשרת לעמוד על הזיקה ביניהם. גם במקרה זה ניתן להניח ש"שער התפיסות" של ר' נתן שימש לרמב"ן לא רק כחומר גלם לקונטרס שכתב הוא עצמו בעניין, אלא גם כמניע לעצם הכתיבה.

משפט החרם

מונוגרפיה זו, שעניינה נדרי ציבור והלכות חרם, עומדת לעצמה ואינה משולבת בחידושים.²⁹ בפתיחתה מתאר הרמב"ן את המניע לכתיבתה. לדבריו התקיים בעירו נוהל אשר לפיו יש זכות לציבור להתנער מתקנה ציבורית למרות שהתקבלה כנדר – נוהל זה הוא בניגוד לדין התלמודי הקובע שגדר שהתקבל בהסכמת הציבור לא ניתן להפר אותו: "גדר שהודר... על דעת רבים אין לו הפרה" (גיטין לו ע"א). סתירה זו בין המנהג הקיים ובין הדין התלמודי יושבה בידי חכם המכונה בפי הרמב"ן "המורה":

בקיעי עירנו³⁰ ראיתי רבים שנהגו תדיר להסיע על קצותן ולהחרים ולהשביע בדבר, וכשנמלכין להתיר ש"צ עומד ואומר הותר החרם... והריני מפרש לך דעת המתיר שהנהיג הדבר הוא סוכר שכשאנו אומרים בגמרא על דעת רבים אין לו הפרה דוקא כשאמר סתם הריני נודר על דעת רבים והטעם לפי שאין אותם הרבים

27 ספר התרומות שער נב חלק א סי' י, עמ' תתתמב.

28 המובאה השנייה נמצאת בספר התרומות, שער ז חלק ב סי' כ, עמ' רלה. דברי ר' נתן מובאים ברא"ה תלמיד הרמב"ן (שיטה מקובצת בבא קמא, לה ע"ב ד"ה והתניא, עמ' פא מדפי הספר).

29 לתיאור כתבי היד והספרים שמונוגרפיה זו נכללה בהם ראו רמב"ן שבועות, מבוא, עמ' 9-10.

30 כלומר, השברים והסטיות בהנהגה הרחבתית של הקהילה.

ידועים כדי שיהיו מתחרטים בשעה שרוצה להתיר נדרו... אבל אם נדר על דעת רבים ידועים והסכימו כולם בהיתר יש לו הפרה, ולא עוד אלא אפילו הם עצמם מתירים לו בלא חכם ובלא פתח היתר... בדבר הרשות כשהסכים לאסור מתחילה לצרכם הסכים וכשהם עכשיו צריכים להתיר לצרכם יסכים... זהו דעת המורה הזה שהנהיג להתיר נדרי ציבור בענין הזה, ואילו היו שומעין להחמיר ודאי שהדברים רחוקים מן הדעת ועמוקים מן השכל ומוקצים מחמת איסור מן המחשבה.³¹

לדעת ה"מורה" התרת נדרים מתבצעת בשני מסלולים נפרדים. המסלול הרגיל דורש התרת חכם אחרי מציאת "פתח" או "חרטה", ובמסלול זה לא ניתן להפר את נדרי הרבים, כפי שנאמר בתלמוד. אבל קיים גם מסלול נוסף שבו הנדר הותנה מראש ברצונם של רבים מוגדרים – במקרה כזה ברגע שאותם רבים אינם מעוניינים בנדר הם יכולים לבטל אותו ללא צורך בהפרת חכם. עם עמדתו של המורה הסכים גם ר' נתן בר' מאיר כפי שעולה מספרו על מסכת שבועות המצוטט אצל המאירי:

וכן כתב הרב הגדול קרובנו ר' נתן בר' מאיר במסכת שבועות בפירוש שאותם הגזירות ותקנות שאנו גוזרין על דעת המקום ועל דעת הקהל יש להם היתר אע"פ שהוא על דעת רבים, ר"ל על דעת הקהל, ואפילו בלא חרטה, מפני שדעת הקהל לכך היא התיירו כשירצו.³²

לדעת ר' נתן, הציבור נודר מראש על תנאי שיוכל להתיר הנדר בשעה שירצה; לדבריו, למנהג להתיר נדר על דעת רבים יש על מה לסמוך. נראה אפוא שאת כתיבת המונוגרפיה יש לראות כחלק מעימות בין הרמב"ן ובין מורו ר' נתן בשאלת היכולת של ציבור לחזור בו מנדריו.

הרמב"ן סתר את היסודות של שיטה זו והציע נוהל חדש שרוקן את המנהג מתוכנו והתאימו לנורמה ההלכתית שנראתה בעיניו על פי המקורות. הרמב"ן היה מודע היטב לכך שלא ניתן לעקור את הנוהל, שהשתרש בחיי הציבור, עקב הגמישות שהוא מעניק לחיים הציבוריים:

הא למדנו שאין הנשבע על דעת רבים הלל מתיר שבועתו על פיהם ואין לו הפרה אלא לדבר מצוה ובחרטה גמורה ועל פי חכם... זהו דין האמת ומשפט שלום, אבל מה אעשה שהרבים שומעים להקל ולא להחמיר, ועוד שיש להם עכשיו פתחון פה מכיון שהוא מוחזק אצלם ממנהג דורות להתיר נדריהם בענין זה (משפט החרם, עמ' רצ-רצא).³³

31 משפט החרם, עמ' רפז-רפח.

32 חיבור התשובה, עמ' 515.

33 ראו גם רמב"ן שבועות, כח ע"ב, ד"ה וליטעמך. על המהפכה שחולל הרמב"ן עמד המהר"ט בתשובותיו: "חרמי ציבור שניתרין בלאו חקירת חכם לפי שאביהן של ישראל הרמב"ן ז"ל הוא הראשון שנתעורר וקרא תגר על הדבר כמו שכתב במשפטי החרם אשר לו... וכדבריו אלו תפסו

יעקב כ"ץ עמד על כך שכאשר נוצרה סתירה בין המנהג המתקיים בפועל לבין הנוהל העולה ממקור ספרותי עמדו בפני אנשי ההלכה שלוש דרכים של תגובה: א – ניתן להצדיק את המנהג הקיים וליישב את המקור הספרותי בדרך שמיישבים סתירות אחרות הקיימות בספרות התלמודית. בין הנוקטים גישה זו היו רבינו תם ור' יצחק מדמפייר, רבותיו של ר' יצחק בן אברהם (הריצב"א), שהיה רבו של ר' נתן. ב – לשנות את המנהג בהתאם לנורמה המתחייבת מהמקור הספרותי. ג – דרך של פשרה, שחכמי דרום צרפת וספרד הלכו בה, ולפיה תלמיד חכם פועל לאור ההלכה הכתובה אך מניח להמון העם לאחוז במנהגם.³⁴

ר' נתן בר' מאיר, כתלמיד תלמידים של רבינו תם ור' יצחק מדמפייר, הלך בעקבות רבותיו וקיים את המנהג המקומי תוך יישוב הסתירה שבינו לבין המקור התלמודי. הרמב"ן לעומת זאת, בעקבות המסורת הספרדית, לא הרגיש כנראה מחויב למאמץ האינטלקטואלי שעשה ר' נתן כדי לגשר בין התלמוד והמנהג.³⁵

הלכות שחיטה

בחידושויו לחולין מסתמך הרמב"ן על "רבותינו", והדברים כפי שנראה הם מהלכות שחיטה לר' נתן: "ולא פירשו לנו רבותינו ולא קיבלנו דרך זו להקל בכך, אלא בכל מקום שאמרנו חוששין לגמרי קאמרי... דהא בשיהוי ובדיקה אי נמי בהילוך מתכשרא, אבל באלו שאמרו אין חוששין, דעתי נוטה להיות כמו שפירשתי" (נא ע"א, ד"ה נפלה). הרמב"ן, בהסתמך על רבותיו, קובע כאן שכאשר יש חשש ריסוק יש צורך לבדוק את הבהמה ונוסף לכך לחכות יום עד לשחיטה, אבל כשאין חשש ריסוק אין צורך בבדיקה כלל. דברי הרמב"ן, אף שהוא משתמש בביטוי "דעתי" מקורם כנראה בר' נתן, כפי שעולה מספר המאורות לחולין: "עמדה ושהתה מעת לעת ולא הלכה צריכה בדיקה... וכן פסק הרב מורי ר' נתן בן הרב ר' מאיר לחומרא, וכן כתב כל הני דאמרינן אין בהם משום רסוק איברים דשחטינהו לאלתר ולא עמדו ולא הלכו כשרין ואין צריכין בדיקה עד כאן לשונו" (עמ' קסב).

הגדולים שותה מימיו הרשב"א והרא"ה והר"ן והריב"ש ז"ל בכל תשובותיהם" (שו"ת מהרי"ט, ח"א סי' טט). נ' וידר כולל את הרמב"ן ואת רבו בשורה אחת כמצדדים בהתרת חרם בידי הקהל (וידר, עמ' 393). ברור שבעניין זה חולק הרמב"ן על רבו.

34 כ"ץ, עמ' 180-188. על יחסו הדו-ערכי של ר"ת למנהג ראו תא-שמע, רז"ה, עמ' 80 הערה 64.

35 ההליכה של ר' נתן בעקבות ר"ת אינה מתבטאת רק באימוץ גישתו העקרונית למנהג אלא הוא מסתמך גם על שיטתו הקונקרטיית בסוגיה הנידונה, כדלהלן: "אבל לדבר מצוה יש לו הפרה אומר ר"ת משום דמסתמא ניחא להו לרבים משום מיצוה... ועל דעת יחיד אע"פ שפרט על דעתו יכול חכם להתיר" (גיטין לו ע"א, תוספות ד"ה אבל; וראו גם שבועות כט ע"ב, ד"ה כי). ר"ת סבור שהיכולת להתיר נדר לדבר מצוה מבוססת על ההנחה שוהו רצון הרבים, ורצון זה הוא ההופך את הנדר לבריתוקף, וכשהרצון נעלם הנדר מתבטל. בידי הרמב"ן היתה מסורת שונה ביחס לעמדת ר"ת: "ויטעמא משום דבר מצוה הא לדבר הרשות אפי' על דעתם כלומר שנמלכו כל אנשי העיר להתיר אינו מותר, וכן פי' רבי' תם ז"ל" (משפט החרם, עמ' רפט).

מקור נוסף מהלכות שחיטה של ר' נתן מובלע בחידושי הרמב"ן מבלי שהרמב"ן ציין את הדבר:

וכי אמרינן אוגרת פסולה, דוקא היכא ששחט בפגימה או שנסתפק לו אם שחט בה, אבל אם היתה סכין ארוכה והשוחט אומר ברי לי שלא נגעתי בפגימה על הצואר שחיטתו כשרה דיעבד... כך קבלתי ממורי ה"ר נתן וכן ראיתי שעשה מעשה, וכתב אי לאו דמיסתפינא הוה אמינא שמותר בלא כריכת דבר... והכי תניא בתוספתא סכין שיש בה פגימות הרבה אם יש בין פגימה לפגימה כמלא צואר חוץ לצואר מותר לשחוט בה (מאורות חולין, עמ' קל).

ר' נתן מסתמך על התוספתא ומגביל את איסור השחיטה בסכין פגום למקרה שהשחיטה מתבצעת בפגם עצמו, ולא כאשר שוחטים בחלק החלק של הסכין. הרמב"ן לא הלך רק בעקבותיו אלא אף הסתמך על אותו מקור עצמו בתוספתא: "והוי יודע דהאי סכין דקאמרינן הכא, בסכין שיש בה שיעור שחיטה בלחוד... ואם יתר מכאן אע"פ שיש בה פגימות הרבה אפשר שלא תידון כמגירה... והכי תניא... אם יש לה בין פגימה לחברתה מלא שתיים בצואר שחיטתו כשרה... ולא גזרינן בדיעבד שמא יגע בפגימות" (חולין יז ע"ב, ד"ה סכין).

אף על פי שר' נתן והלכות שחיטה שלו לא נזכרו בחידושי הרמב"ן לחולין בשמם, ההשוואה בין שרידי החיבור לרברי הרמב"ן מראה על זיקה בין החיבורים. גם כאן ניתן להניח שלו היה בידינו הלכות שחיטה של ר' נתן בשלמותו, היינו יכולים לעמוד על מלוא ההשפעה שהיתה לחיבור זה על חידושי הרמב"ן לחולין.³⁶

ספר העזר

"ספר העזר" הוא חיבורו של ר' מאיר בר' יצחק אביו של ר' נתן. חיבור זה לא נשתמר בידינו. ר' מנחם המאירי, בסדר הקבלה, מתאר את הספר כך: "חבור הילכות הרב אלפאסי ז"ל... ואע"פ שיצא עליו ערעור מצד חיבור ספר המאור אשר חבר עליו הרב הגדול ר' זרחיה הלוי הנה נסערו דבריו בספר העזר לאחד מגדולי משפחתינו הרב הגדול ר' מאיר בר' יצחק מטרניק טיילש... ועמו ג"כ לזה הענין ספר המלחמות לרב הגדול ר' משה בר נחמן מגירונדה" (עמ' 129-130).

לא נראה שניתן לראות בדברי המאירי הגדרות מדויקות לחיבורים האלה. "ספר המאור" הוא ספר חידושים על התלמוד הדן לעתים בדברי הרי"ף לשם חיזוק או השגה, אך מטרתו היחידה והמרכזית אינה להשיג באופן שיטתי על הרי"ף.³⁷ גם ספר העזר אינו חיבור שיטתי כנגד ספר המאור, וניתן למצוא מקומות שבהם לשני הספרים דעה אחת, לדוגמה: "והרב בעל המאור כתב דלא שנא קטן אחד ולא שנא שנים... וכן הסכים הרב

36 גם ר' זרחיה שילב את הלכות שחיטה שלו בספר המאור שחיבר (תא"שמע, רז"ה, עמ' 63).

37 תא"שמע, שם, עמ' 59-62.

בעל העזר".³⁸ אף על פי כן מותר להניח שספר העזר, כשמו, נועד באופן עקרוני לשם הגנה על הרי"ף, ואף הרמב"ן בספר מלחמות הושפע מספר זה – לא רק שמטרות שני החיבורים זהות, כפי שטען המאירי, אלא שניתן להניח שהרמב"ן שיקע בחיבור מתורת ר' מאיר שמסר לו בנו, ר' נתן. יכולתנו לבחון הגנה זו מצומצמת, מכיוון שיש רק מעט נקודות מפגש בין כתבי הרמב"ן והשרידים המעטים מספר העזר.³⁹

ר' יהודה בן ברכיה, בפירושו לרי"ף למסכת ברכות, כתב כדלהלן: "וקבלתי אני הכותב מפי החכם ר' נתן ז"ל שאין הציבור מפרישין לכתחלה עולת נדבה, אבל המותרות שנשתיירו מתרומת הלשכה משנה זו לשנה אחרת קרבין בנדבת צבור, וההיא דתניא בסיפרא קרבנכם מלמד שהיא באה נדבת צבור גם היא מן המותרות, וכן כתב רבינו שלמה בפירושי התורה" (יב ע"ב מדפי הרי"ף). דברים אלו של ר' נתן ב"ר מאיר מובאים ב"מלחמות" לברכות ללא ציון המקור: "אלא שהמזבח קונה שקלים שלו חובה וריות לשם נדבה... ומה ששנו בספרא שהיא באה נדבת צבור גם היא מן המותרות וכ"כ רש"י בפי' ויקרא" (יג ע"א מדפי הרי"ף).

ישראל תאשמע טוען שדברי ר' נתן המובאים בפירושו ר' יהודה בן ברכיה ובמלחמות הם מובאה מספר העזר; תאשמע מסתמך על כך שמטרת הדברים המשותפת היא הגנה על הרי"ף מפני התקפתו של בעל המאור.⁴⁰ יש כאן לפיכך דוגמה לקטע מספר העזר המשוקע במלחמות ללא ציון המקור.

מקבילה מספר העזר ניתן למצוא גם בחיבור נוסף של הרמב"ן – וכך כתב בעל ספר המנוחה:

והרב בעל העזר כתב... תנא דירושלמי אמתניתין קאי, והתם קאי דקתני והיכן היו מנענעין בהודו תחלה וסוף, וקא פריש תוספתא ותני וצריך לנענע שלשה פעמים על כל דבר ודבר... ובעי ר' זירא הכין חד כלומר אם ההולכה אחת חשבינן לה משום נענוע אחד וכן ההבאה משום נענוע אחד... א"ד ההולכה וההבאה שתיהן אחד דבין מוליך ומביא מעלה ומוריד לא חשבינן להו אלא כחדא... ובמסכת נדה פ"ט גבי כתמים אשכחן דומיא דהא בעיא דהכא.⁴¹

והרמב"ן בספר לולב הגזול כתב כך:

וכך פירושה של סוגיא ירושלמי זו... ר' זעירא בעי ההולכה והבאה שתיהן פעם אחת מיקרו, ושלשה פעמים דקתני מתניתא קא מיבעיא ליה לר' זעירא, מאי שלשה פעמים אי הכין פעם אחת והכין פעם אחת, או דילמא הכין והכין הכל פעם אחת

38 ספר המנוחה, הל' ברכות ה, ז, עמ' רעה.

39 בספרים הבאים באות רשימות של שרידי ספר העזר: מאורות לשבת, מבוא, עמ' כו (לרשימה זו יש להוסיף מאורות לחולין, עמ' קנא); ספר המנוחה, עמ' 86-88; סדר הקבלה, עמ' 129 הערה תקפז; תאשמע, רו"ה, עמ' 18 הערה 35, ועמ' 76.

40 תאשמע, רו"ה, עמ' 18.

41 ספר המנוחה פרנקל, הל' לולב ז, ט-י.

הן... וזו הבעיא השניה פשוטה היא ומתפרשת בגמרא שלנו במסכת נדה בפרק האשה.⁴²

למרות שיש ברשותנו שרידים מועטים מספר העזר הצלחנו למצוא לחלק משרידים אלו מקבילות בדברי הרמב"ן. ניתן להניח שלו נשתמרו בידינו חלקים רבים יותר מספר זה, אפשר היה לעמוד על מלוא השפעתו של החיבור על הרמב"ן. השפעתו על ספר ה"מלחמות", שבינו לבין ספר העזר קיימת זהות במטרות, היתה בוודאי ניכרת.

ר' נתן כחוליה מקשרת בין חכמים

ר' יצחק בן אברהם

עמדנו על כך שתורת ר' נתן שימשה כאחת מאבני הבניין של תורת הרמב"ן; נוסף לכך ר' נתן תיווך גם בין מקורות רבניים מגוונים ובין הרמב"ן. ב"תורת האדם" דן הרמב"ן בשאלה אם ראוי לקבור מת בטלית: "וגדולי רבותינו הצרפתים נסתפקו בזה עד שרבינו יצחק בן אברהם ז"ל ציוה לתלמידיו שיטילו ציצית בסדינו ויחפו אותן בתוך כנפי כסותו מפני הספק הזה, ואנו ברחמי שמים עמדנו על עיקר הדבר ונסתלק הספק הזה מ"משיאל".⁴³ מתיאור זה עולה שהריצב"א לא הצליח להכריע בספק הזה וחיפש דרך לצאת ידי כל השיטות, ולטענת הרמב"ן היתה כידו יכולת הכרעה בשאלה זו.

עמדת הריצב"א מוצגת בצורה שונה בסמ"ק:

ומעשה היה לפני ר' טוביה שכנפטר ר' יצחק בר' אברהם וצוה לקברו בטלית מצוויצת והיו שם מקצת גדולי צרפת כמו רבינו שמשון בעל התוספות והרבה גדולים ולא אמרו לו דבר, אך לא היה נראה לר' יעקב מפרובינץ וחלק על רבינו טוביה, שבא תלמיד אחד מתלמידי רבי יצחק בר' אברהם והעיד שרבינו יצחק בר' אברהם אמר בחייו בשעה שהיה מלמד ענייני ציצית לתלמידיו הלואי הייתי יודע יום מותי והייתי מצוה שתקברוני בטלית מצוויצת כהלכתה.⁴⁴

מתואר כאן ויכוח שהתנהל בין ר' יעקב מפרובינץ, שהתנגד לקבורה בטלית, ובין רבינו טוביה שתמך בקבורה כזו. הוויכוח הוכרע בשעה שאחד מתלמידי הריצב"א העיד על רצונו של רבו להיקבר בציצית.⁴⁵

42 לולב הגזול, עמ' קנו.

43 כתבי הרמב"ן, ב, תורת האדם, עמ' צט.

44 סמ"ק, הגהות ר"פ סי' לא, עמ' 49.

45 עמדת ר' יעקב מוצגת בתשב"ץ כעמדת חכמי פרובנס: "אך לא היה נראה לרבותינו מפרובנציה וחולק על הרמ"ט" [נראה שישנם חילופי אותיות בראשי התיבות, ופתרון הרב ר' טוביה מוויאנה] (תשב"ץ סי' תמא); כנראה עקב הדמיון לשם עירו של ר' יעקב, "פרובינץ" (Provins).

ידוע שהספרות התלמודית אינה מוסרת פרטים היסטוריים גרידא, וסיפורים היסטוריים מובאים ומעובדים במטרה לקדם גישה הלכתית מסוימת.⁴⁶ גם כאן התיאורים השונים של עמדת הריצב"א נובעים מהמחלוקת ההלכתית בשאלת הקבורה בטלית. הרמב"ן מביא את התיאור של עמדת הריצב"א בהתאם לגישה שאינה מחייבת קבורה בטלית. בסוף הדיון מכריע הרמב"ן בעניין: "נמצינו למדים הלכה רווחת שאין קוברין המת אלא בטלית שיש בה ציצית" (תורת האדם, עמ' ק). קטע זה מצוטט בכפתור ופרח ומסתיים כך: "ובזה הסכים זקני הרב רבי נתן מטרינקט לייש".⁴⁷ נראה שר' נתן הוא זה שמסר לרמב"ן את עמדת רבו הריצב"א. בסיום הדיון ההלכתי בעניין הסכים ר' נתן לפתרון של תלמידו. נראה שגם במקומות נוספים תיווך ר' נתן בין הרמב"ן להריצב"א ולשאר רבני צרפת.

ר' משה ברבי יוסף

כפי שמראים המקורות הבאים, תורת ר' משה ברבי יוסף הגיעה לידי הרמב"ן בכתב ובעל פה: "וה"ר משה בר' יוסף ז"ל פירש... וזה לשון הרב שמצאתי בחידושו" (שבת צג ע"א, ד"ה הי); "ושמעתי כי הר' משה בר' יוסף ז"ל היה אומר" (בבא מציעא לד ע"ב, ד"ה אמר).

ר' משה בר' יוסף נימנה עם חכמי נרבונה ותורתו הופצה בידי חכמי פרובנס. לדעת בנימין זאב בנדיקט ר' נתן ברבי מאיר הפרובנסלי תיווך בין הרמב"ן לר' משה בר' יוסף.⁴⁸ מכיוון שגם ר' יהודה בר' יקר רבו של הרמב"ן נימנה עם חכמי פרובנס ייתכן שגם הוא נטל חלק במסירה זו.⁴⁹

ר' אברהם בן יצחק ור' אברהם בן דוד

במספר מקומות מסר הרמב"ן על שמועות שקיבל בעל פה בשם הרב אברהם בן יצחק (ראב"י), אב בית דין של נרבונה, ותתנו ר' אברהם בן דוד (הראב"ד) "בעל ההשגות": "כך שמעתי בשם הרב אב בית דין ז"ל" (בבא בתרא קיב ע"א, ד"ה גירסת);⁵⁰ "כך שמעתי

46 הר, עמ' 132-142; אורבך, הלכה, עמ' 479-491.

47 כפתור ופרח עדלמאן, עמ' 125.

48 בנדיקט, עמ' 34-42.

49 את טענתו של בנדיקט שספרו האבוד של ר' משה בן יוסף היה בידי הרמב"ן יש לסייג. המקורות שבנדיקט מביא הם מהרמב"ן לשבת: שבת ע"ב, ד"ה אי"כ; פג ע"א, ד"ה מי; צג ע"א, ד"ה הי; צה ע"א, ד"ה אלמא. על מקורותיו יש להוסיף את המקורות הבאים: שבת נח ע"ב, ד"ה מתיב; פז ע"א, ד"ה פירש; צג ע"א, ד"ה ור"ש; קטז ע"ב, ד"ה רב אשי; קמג ע"ב, ד"ה וסבר; קמט ע"א, ד"ה הכא. כאשר הרמב"ן מביא את דברי הרמב"י במסכתות אחרות הוא אינו מזכיר שימוש בספר כתוב, ולעתים אף מדיש שקיבל את הדברים מכלי שני – פסחים ז ע"א, ד"ה ולשון; יבמות יד ע"א, ד"ה אמר; שט צב ע"א, ד"ה דאילו; גיטין ד ע"ב, ד"ה אי; בבא מציעא לד ע"ב, ד"ה אמר; חולין ל ע"א, ד"ה והוינן; שם סה ע"א, ד"ה ולפי. נראה שגם בידי הרמב"ן היו חלקים בלבד מספרו של הרמב"י.

50 דוגמאות נוספות: בבא בתרא קכט ע"ב, ד"ה והילכתא; שבועות לו, ע"א, ד"ה מכלל; עבודה זרה ל ע"א, ד"ה הלכתא.

בשם הרב ר' אברהם בר' דוד ז"ל, וכן מצאתי בספר עטור סופרי" (גיטין יג ע"ב, ד"ה נעשה).⁵¹

דור שלם מפריד בין שנת 1159, שבה נפטר ר' אברהם בן יצחק, וסביבות שנת 1190, שבה נולד הרמב"ן;⁵² פטירתו של הראב"ד בסביבות שנת 1197 אירעה בשנות ילדותו של הרמב"ן.⁵³ כדי לגשר על פער הזמנים נזקק הרמב"ן למתווך, וסביר להניח שר' נתן תלמיד הראב"ד מילא תפקיד זה.

גאונים

במספר מועט של מקומות מביא הרמב"ן מסורות גאוניות כתורה שבעל פה: "וכן שמעתי בשם הגאונים ז"ל" (חולין מז ע"א, ד"ה ועינוניתא).⁵⁴ במקום אחד הוא מציין במפורש שרבו הוא מקור השמועה: "אבל אחד מרבותי שמעתי שאומר משום הגאון רב סעדיה" (בבא בתרא מד ע"ב, ד"ה והוא).

"ספר העתים", שר' יהודה בר' ברזילי הברצלוני שיקע בו מובאות רבות מספרות הגאונים שימש לחכמי פרובנס כמקור מרכזי לתורת הגאונים;⁵⁵ מלבד זאת היו בידיהם ליקוטים מספרים קדומים וקונטרסים מקוריים של תשובות גאונים.⁵⁶ גם במקרה זה ייתכן שרבותיו של הרמב"ן, ר' נתן ור' יהודה בר יקר, תיווכו בינו לבין מקורות אלו, אף כי לא ידוע שבתו המדרש הפרובנסליים הצטיינו במסורות גאונים.

ראוי להדגיש שביחס לתורת הגאונים, הרמב"ן, שנהנה ממסורת ספרדית, אינו הולך תמיד בעקבות רבותיו הפרובנסלים. ר' יהודה בר יקר, רבו האחר של הרמב"ן, רואה את רב יהודאי גאון כמחבר של הלכות גדולות,⁵⁷ זאת בעקבות המסורת האשכנזית, והוא כותב "ובהלכות גדולות דרב יהודאי";⁵⁸ לעומתו מייחס הרמב"ן את הלכות גדולות לר' שמעון קיירא ואת הלכות פסוקות לרב יהודאי גאון.⁵⁹

51 הנוסח הוא לפי כ"י בודפשט, קויפמן A 54,1. לשמועת ראב"ד נוספת השוו: רמב"ן כתובות לא ע"א, ד"ה היה=שבת ח ע"ב, ד"ה האי. לא ברור האם השמועה בחולין ו ע"א ד"ה הנותן, היא מהראב"י או מהראב"ד.

52 תא"שמע, רז"ה, עמ' 39; תא"שמע, הספרות, א, עמ' 193; ב, עמ' 30.

53 תא"שמע, הספרות, א, עמ' 201.

54 מקומות נוספים: גיטין פה ע"ב, ד"ה הא; חולין יד ע"א, ד"ה ושותה.

55 העתים, מבוא עמ' 21-23; אלבק, עמ' 16-21; האשכול, מבוא, עמ' לט-מח; בנדיקט, עמ' 21-24.

56 תשובות הגאונים החדשות, מבוא, עמ' כ-לג.

57 אסף, עמ' קסח. מסורות מוחלפות ביחס למחבריהם של הלכות גדולות והלכות פסוקות קיימות כבר מומן הגאונים – ראו: אפטוביצר, עמ' 233; דנציג, עמ' 39-50.

58 פירוש התפילות והברכות, ח"ב, עמ' עד.

59 על הלכות פסוקות ראו: שבת קטו ע"א, ד"ה רב הונא; קידושין נא ע"א, ד"ה אילמא; חולין ט ע"א, ד"ה מאי, ספר המצוות לרמב"ן, עמ' כו. על הלכות גדולות ראו: כתובות צא ע"ב, ד"ה ההוא; קידושין ה ע"א, ד"ה כסף. שמחה עמנואל תמה מדוע העורך הפרובנסלי של קובץ תשובות הגאונים החדשות מייחס את הלכות פסוקות לר' שמעון (תשובות הגאונים החדשות, מבוא, עמ' כא); בעיה דומה מעלה נחמן דנציג (דנציג, עמ' 433 הערה 111). ייתכן שהמסורת הקיימת בפרובנס ולפיה ר' יהודאי חיבר את הלכות גדולות הולכה להנחה שהלכות פסוקות חוברו בידי ר' שמעון.

הטענה בדבר פעולת התיווך של ר' נתן מצטמצמת לצינור המסירה החי. מלבד הצינור זה החזיק הרמב"ן בידיו כתבים של הגאונים, של ר' אברהם בן יצחק ושל והראב"ד.

שקיעי תורת ר' נתן בבית הבחירה

הספר "בית הבחירה" של ר' מנחם המאירי משמש כמאסף של תורת חכמי פרובנס,⁶⁰ ויש להניח שחלקים מתורת ר' נתן נכללו בספר זה. אבל מכיוון שבבית הבחירה החכמים אינם מוזכרים בשםם אלא בכינויים, יש צורך לאתר את כינויו של ר' נתן בספר. הכינוי "גדולי קדמונינו" משמש ככינוי לראב"י אב"ד, מחבר ספר האשכול.⁶¹ כינוי שונה במעט, "מגדולי קדמונינו", משמש ככינוי משותף לשלושה חכמים שונים, ואחד מהם הוא ר' נתן ברי מאיר, כדלהלן –

בית הבחירה לחולין: "משומד אוכל נבילות להכעיס... אינו שוחט... ובאחרים עומדין על גביו מותר ויראה לי אף ביוצא ונכנס ואף מגדולי קדמונינו כתבוה כן" (עמ' ט); מאורות לחולין: "ונראה לכאורה בנכנס ויוצא סגי... וכן כתב ה"ר נתן מורי בה"ר מאיר עכ"ל" (עמ' קכב).

בית הבחירה שם: "אבל אם היה הסכין למטה וצואר בהמה למעלה פסולה... ואפי' אמר בריא לי שלא דרסתי יראה שאינו נאמן... ומגדולי קדמונינו כתבוה כדעת ראשון" (עמ' נו); מאורות שם: "אבל סכין למטה וצואר בהמה למעלה חיישינן שמא ידרוס, וכתב מורי ר' נתן בן הרב ר' מאיר דאפילו אמר לא דרסתי אסורה" (עמ' קכט).⁶²

גם בביטוי הדומה, "קצת קדמונינו", מכוון המאירי לר' נתן – בית הבחירה לנדירים: "ואף קצת קדמונינו כתבו במסכת שבועות שהגזירות והתקנות שאנו גוזרין על דעת המקום ועל דעת הקהל יש להם היתר אף בלא חרטה שכך הוא דעת הצבור שיתירו לכשירצו (עמ' פח).⁶³

חיבור התשובה: "וכן כתב הרב הגדול קרובנו ר' נתן ברי מאיר במסכת שבועות בפירוש שאותם הגזירות ותקנות שאנו גוזרין על דעת המקום ועל דעת הקהל יש להם היתר אע"פ שהוא על דעת רבים, ר"ל על דעת הקהל, ואפילו בלא חרטה, מפני שדעת הקהל לכך היא התירו כשירצו" (עמ' 515).

גם כלפי אביו של ר' נתן, ר' מאיר, השתמש המאירי בביטוי "מגדולי קדמונינו" – בבית הבחירה לביצה כתוב "ומגדולי קדמונינו תירצו בזה שכל אלו ר"ל מותר שמן ופתילה ומדורה... מתוך שנאסרו מקצת היום נאסר כולו" (עמ' 27-28). התירוץ הוא לר'

60 סולוביצ'יק, כלכלה, עמ' 112.

61 בית הבחירה ליבמות, מבוא, עמ' 7.

62 גם בהמשך הקטע משתמש המאירי בביטוי "מגדולי קדמונינו", וגם שם כוונתו לר' נתן כפי שעולה מספר המאורות עמ' קכט.

63 בהערה 50 מילבט המהדיר בויהוי של "קצת קדמונינו" – במקרה זה ברור שהכוונה לר' נתן.

מאיר, כפי שמרחיב המאירי בחידושו למסכת ביצה: "והרב קרובנו בעל העזר כתב דכל הני ר"ל מותר שמן ופתילה ומדורה אין איסורן דבק בהם כל היום אלא מתוך שנאסרו מקצת היום נאסר כולו" (עמ' כ).

לראב"י יש אמנם כינוי משלו, אבל גם ביחס אליו משתמש המאירי בכינוי "מגדולי קדמונינו" –

בית הבחירה לבבא מציעא: "ומגדולי קדמונינו חולקים בזה לומר שכל הנמצא בין הפרועים ואינו זכור על מה יהא מונח עד שיזכור" (עמ' 75).
דברי המאירי לקוחים מתשובת הראב"י: "פי' הראב"י ז"ל בתשובותיו מצא שטר חוב... ואינו ידוע אם הוא פרוע אם לאו ספיקא הוי אם השטר הזה פרוע כיון שמצאו בין שטרותיו קרועים... יהא מונח עד שיבוא אליהו".⁶⁴

המאירי השתמש בכינוי אחד למספר חכמים כשהיה ביניהם מכנה משותף.⁶⁵ שלושת החכמים שמנינו היו פרובנסלים וקרובי משפחה של ר' מנחם המאירי,⁶⁶ וזו כנראה הסיבה לכינוי המשותף שהם חולקים.

במספר מקומות דברים המובאים ברמב"ן בסתם ונמצאים בבית הבחירה בכותרת "מגדולי קדמונינו" –

בית הבחירה לשבת: "עדיין אתה צריך לברר בעל סברא זו שהזכרנו ר"ל שיהא טעון ידיעה ומגדולי קדמונינו שבגרבונא⁶⁷ פירשו שהוא ר' יוסי והביאה ממה שאמרו שם... ור' יוסי אומר אין שניהם מביאין אשם ודאי ופירשו שטעמו של ר' יוסי מפני שאין אשם ודאי בלא ידיעה" (עמ' 262); רמב"ן לשבת: "אלא מ"ד אשם ודאי בעי ידיעה בתחלה היינו ר' יוסי, דאמר התם ר' יוסי אומר אין שנים מביאין אשם א' מה"ט משום דבעי ידיעה בתחלה" (עא ע"ב, ד"ה למ"ד).

בית הבחירה לשבועות: "אלא שמגדולי קדמונינו תירצו בזה שדבר שאינו אסור עליו אלא בשבועה אינו מחוסר הן הואיל ויכול לישאל עליו" (עמ' 59); רמב"ן לשבועות: "איפשר לומר דכיון דמתחלה לא נאסרו עליו אלא משום שבועה משכחת לה בהן שאיפשר לישאל על שבועתו" (כד ע"א, ד"ה ה"ג רש"י).

ניתן להניח שמובאות אלו לקוחות מחיבור למסכת שבועות. שכן גם המובאה בבית הבחירה לשבת עניינה "ידיעות", נושא הנידון בפרק הראשון של מסכת שבועות. המונח "מגדולי קדמונינו" מכון כלפי ר' נתן וכלפי הראב"י. חכמים אלה נזכרים במפורש

64 לתשובת הראב"י ראו ההשלמה, ח"א, בבא מציעא, פ"א ס"י יט. גם במקומות נוספים מכונה הראב"י בכינוי "מגדולי קדמונינו" – ראו בית הבחירה לגיטין, עמ' 271. והשוו לרמב"ן גיטין עג ע"א, ד"ה מתני'; בית הבחירה לשבועות, עמ' 155 הערה 199, ועמ' 210 הערה 292.

65 תא"שמע, מאירי, עמ' 77.

66 מירסקי, עמ' 8-9.

67 זה הנוסח בכ"י פרמה 3552, אבל בכ"י אוקספורד בודלי 445, לא כתוב נרבוה.

בחידושי הרמב"ן לשבועות, ונראה שהשפעתם היתה ניכרת על עיצוב מחשבתו ההלכתית של הרמב"ן בנושאים הקשורים למסכת זו. השפעתם עולה על המשתקף ברובד הגלוי של החידושים. ראוי להדגיש שר' נתן למד בבית מדרשו של הראב"ד בעל ההשגות, חתנו של ר' אברהם בן יצחק, וייתכן ששני חכמים אלו חלקו מסורת פרשנית משותפת. אם נכונים דברינו, יש כאן דוגמה נוספת כיצד משלב הרמב"ן את תורת ר' נתן בחידושו מבלי להזכיר עליהם את שם אומרים.

סיכום

עיון פשוטי בכתביו של הרמב"ן מצביע על אזכורים בודדים בלבד של ר' נתן ב"ר מאיר; הסתכלות כזאת ממעטת בחשיבות השפעתו של הרב על כתיבתו של התלמיד, הרמב"ן. אך אף על פי שנשתמר בידינו חומר דל ביותר מיצירתו של ר' נתן, עלה בידינו להראות שבחידושו הבליע הרמב"ן מדבריו של רבו במקומות רבים.

תורת ר' נתן שימשה עבור הרמב"ן אבן בניין לחידושו ומקור להתמודדות, שראשיתה דחייה וסופה העלאת חלופה. ר' נתן היה גם שותף חשוב בתהליך של גישור בין הרמב"ן לבין בעלי התוספות ומקורות רבניים נוספים, שהשפיעו השפעה עמוקה על עולמו הלמדני. מלבד מתורת ר' נתן הושפע הרמב"ן בכתביו, אולי גם באמצעות ר' נתן, מיצירות רבניות נוספות מפרובנס ומצפון ספרד. למרות זאת יש בכתביו הרמב"ן העלמה חלקית או מלאה של המקורות שהושפע מהם. תורת הראב"ד בעל ההשגות הותכה ביצירת הרמב"ן תוך ציון חלקי בלבד של המקור.⁶⁸ ר' יונה גירונדי השפיע בבירור על הרמב"ן בחידושו, וגם הוא אינו מוזכר בשמו.⁶⁹ יצירותיהם של הרד"ק ושאר בני משפחת קמחי הם מקור חשוב לפרשנות המקרא של הרמב"ן, וגם הם כמעט שאינם נזכרים בשם.⁷⁰ הרמב"ן מזכיר את ספר הכוזרי של ר' יהודה הלוי בחמישה מקומות בלבד, אף על פי שהרמב"ן הושפע ממנו במקומות רבים נוספים.⁷¹ הרמב"ן הסתפק בכינוי "ויש מי שחולק" בכוונה לר' שלמה מן ההר, ולא ציין את שמו.⁷² הרמב"ן השתמש גם בספר העיטור של ר' יצחק בן אבא מארי, הפירוש לרי"ף של ר' יהונתן מלונגל, ספר המאור לר' זרחיה הלוי, ולא הזכיר שעשה זאת.⁷³

68 סולוביצ'יק, ראב"ד, עמ' 16-17, 29-30; סולוביצ'יק, מתודולוגיה, עמ' 88-89. על הזיקה שבין השגות הראב"ד על מנין המצוות של הרמב"ם לבין השגות הרמב"ן ראו השגות הראב"ד, מבוא, עמ' 11. הראב"ד אכן התלונן על גניבת חידושי – ראו כתוב שם, עמ' סו, פב. עובדה זאת לא הפריעה לראב"ד עצמו להשתמש בעילום שם ביצירותיו של הרז"ה – ראו הברמן, עמ' 74-75.

69 האשמע, רבנו יונה, עמ' 174.

70 שעוועל, נ"ך, עמ' 6-7.

71 שעוועל, כוזרי, עמ' 39-48.

72 השו"ת בין הרמב"ן לבבא בתרא לד ע"א ד"ה והא דאמר, לשיטה מקובצת לכתובות יח ע"א ד"ה וזה לשון.

73 רמב"ן כתובות, מבוא, עמ' 24, 29, 39-40.

נסיונות שונים נעשו כדי להסביר ולהצדיק את ההתעלמות של הרמב"ן מחכם כלשהו,⁷⁴ אבל ההעלמה השיטתית של שמותיהם של חכמים מראה שמדובר בגישה עקרונית. מסתבר שהרמב"ן הבליע ביצירתו הרבה מכתביהם של חכמים שפעלו בסמיכות מקום וזמן, כלומר חכמי פרובנס וצפון ספרד. הדבר מחייב הערכה מחודשת של הרובד הסתמי ביצירתו של הרמב"ן – נראה שחלקים רחבים מרובד זה הם עיבוד של תורת פרובנס. בניגוד למקובל בספרות הרבנית, וגם במחקר עד כה, שקיעי התורה הפרובנסלית בהלכה של הרמב"ן מדגימים כי אין לראות ברמב"ן חכם שהוא ספרדי בלבד או ספרדי טהור.⁷⁵ הרמב"ן הושפע אמנם מבתי המדרש בספרד, אך כתושב צפון ספרד ותלמידם של ר' נתן ור' יהודה בר יקר ספג הרבה מרבני פרובנס.

דב (ברנרד) ספטימוס נזקק לשאלת מקורותיו של הרמב"ן, וביקש לברר מהיכן נבעה ההשפעה העיקרית עליו: מבעלי התוספות או מבתי המדרש של ספרד. במסקנתו הוא מכריע לטובת ספרד.⁷⁶ למעשה נראה שהרמב"ן הושפע לא מעט דווקא מחכמי פרובנס, אבל מכיוון שתורת פרובנס מובלעת ביצירתו ומובאת שלא בשם אומרה, נתעוותו היחסים שבין המרכזים השונים. בתי המדרש של פרובנס שכנו באזור ביניים בין צרפת וספרד והושפעו מכיוונים מנוגדים. כתלמידם של חכמי פרובנס יכול היה הרמב"ן לשאוב מצינורות רבים ולמזג ביניהם, וכנראה שכך אמנם עשה. ראוי להשליך ממעמד-העל של הרמב"ן בספרות הרבנית על החשיבות הרבה שיש לייחס לתורת פרובנס שממנה שאב.⁷⁷

חכמים רבים באותה תקופה לא נהגו לציין את מקורותיהם⁷⁸ – הבאת דבר שלא בשם אומרו היתה נורמת התנהגות מקובלת בימי הביניים, והסברים רבים ניתנו לתופעה.⁷⁹

74 ההסברים שניתנו הם אלה: חכמים שנימנו על מתנגדי הרמב"ן בפולמוס על ספרי הרמב"ם לא הוזכרו בשם; הרמב"ן לא ראה צורך להזכיר חיבור חדש ולא ידוע; מטעמי ענווה לא הזכיר הרמב"ן חכם שנוצח על ידו בוויכוח – ראו: שעוועל, נ"ך, עמ' 7-6; שו"ת הרמב"ן, מבוא, עמ' 19-20; רמב"ן כתובות, מבוא, עמ' 40.

75 ר' שלמה הלויא כותב על עמדת הרמב"ן את הדברים הבאים: "אבל לא היה לו להרמב"ם די בזה אלא שגינה חכמי הצרפתים... לא בזה הדרך הלך הרב הגדול ר' משה בר נחמן אשר כתב עליהם בדינא דגרמי... ואף שהיה ספרדי מ"מ הכיר האמת ושיבח מי שראוי לשבח" (יס של שלמה בבא קמא, הקדמה). הרש"ל טוען שהערצת הרמב"ן את בעלי התוספות עומדת בסתירה לרקע שבו צמח. לדברינו הערצת הרמב"ן את בעלי התוספות טבעית ביותר.

76 ספטימוס, עמ' 11-34.

77 על המרכזיות של הרמב"ן ניתן ללמוד מהנאמר בתשובות הבאות: "באמת זהו שבח חכמי ארצנו שקבלנו מרועה אחד נאמן, גדול ידו בכל ואומן, בורר אוכל מתוך פסולת ביתר שכל נאמן" (שו"ת הריטב"א, עמ' רסה); "וכבר ידעת כי היה סיני ועוקר הרים וכל דבריו כנחלי אש ועליו סומכין בכל גלילות קטלוניא כמשה מפי הגבורה" (שו"ת הרי"ב, ש" טטו עמ' תרלז; וראו גם ס"י תמו עמ' תרסב). על לימוד הרמב"ן בספרד ראו: דרכי התלמוד, עמ' 60-62; גרוס א', עמ' 370-371.

78 ביחס לר' מאיר הלוי אבולעפיה ראו: יד רמה גיטין, מבוא, עמ' 42, 48; יד רמה קידושין, מבוא, עמ' 15, 22. ביחס לר' זרחיה הלוי ראו תא"שמע, רז"ה, עמ' 74, 161. גם תלמידיו של הרמב"ן הלכו בשיטת רבם והשתמשו בחידושיו מבלי לציין את שמם – ראו אברמסון, קודמים, עמ' 10 הערה 3.

79 אורבך, תוספות, עמ' 678; אברמסון, קודמים, עמ' 9, 53; מרגליות, עמ' טו הערה 15. ביחס לפיוט ראו: שירת ישראל, עמ' קלא; זולאי, עמ' 306-323; פגיס, עמ' 31-51. ד' פגיס עמד על כך שכל עוד הטקסט עובר עיבוד ואינו פלגיאט שלם נחשב המעשה ללגיטימי בתקופות מסוימות. וראו הברמן, עמ' 74-82.

אין המדובר בהעתקה גרידא, שכן הרמב"ן עיבד את דברי קודמיו בדרכו שלו,⁸⁰ וייתכן שהניח, כמקובל באותה תקופה, שעיבוד זה מקנה לו בעלות על דברי קודמיו. התייחסות מפורשת לבעיה מצאנו גם בעדותו של הרמב"ן עצמו במקום אחד. בפתיחה לקונטרס "דינא דגרמי" הסביר הרמב"ן מדוע לא הזכיר את רבותיו בשםם – ואלו דבריו:

אמר משה בר נחמן ז"ל: פן יחשדוני שומע בהזכירי מקצת דברים שלא בשם אומרן, עוסק בהן שלא לשמן, אני מנצל את עצמי כי לא כוונתי להעלימן, שמן הידוע שדברי ודברי רבותי ואנא דמן ואורייתי דמאן... וחכמי הצרפתים אספו רובן אל עמן הם המורים הם המלמדים הם המגלים לנו כל נטמן ואף גם זאת יש צריכות עוד נגר והולם להלמן.⁸¹

הרמב"ן טוען כאן שידוע לכל שלרבותיו היתה השפעה רבה עליו וממילא הזכרת שמם מיותרת.

וכבר התלמוד הבבלי מספר כיצד פייסו את ר' יוחנן כשנודע לו שר' אלעזר תלמידו מביא מדבריו ללא ציון שמו: "יהושע יושב ודורש סתם והכל יודעין שתורתו של משה היא אף ר' אלעזר תלמידך יושב ודורש סתם והכל יודעין כי שלך היא" (יבמות צו ע"ב).⁸² נימוק זה שימש גם את הרמב"ן.

רבו של הרמב"ן, ר' נתן ב"ר מאיר, ראוי היה להימנות על השורה הראשונה של חכמי ישראל. אובדן ספריו ואי-הבאת דבריו בשמו מיעטה את דמותו.⁸³ משהו לתיקון המצב הזה ניסינו לעשות במאמרנו.

80 לדוגמה לעיבוד של תוספות ראו אברמסון, רמב"ן, עמ' 9-11.

81 דינא דגרמי, עמ' קה. לדברי שבח על בעלי התוספות ראו גם איגרת "בפשע הארץ", כתבי הרמב"ן, א, עמ' שלב: "רבני צרפת אשר מימי תלמודם אנו שותים".

82 ראו גם: ירושלמי ברכות פ"א ה"ב, ד ע"ב; שקלים פ"ג ה"ו, מו ע"א; מועד קטן פ"ג ה"ז, פג ע"ג.

83 לגישה מצמצמת בדבר תפקידו של ר' נתן בתורת הרמב"ן ראו הלבטרל, עמ' 33 הע' 27.

קיצורים ביבליוגרפיים

ש' אברמסון, בלשון קודמים, ירושלים תשכ"ה.	אברמסון, קודמים
—, ש' אברמסון, כללי התלמוד בדברי הרמב"ן, ירושלים תשל"א.	אברמסון, רמב"ן
י' אונא, ר' משה בן נחמן, ירושלים תשי"ב.	אונא
א' אפטוביצר, מבוא הראב"ה, ירושלים תרצ"ז.	אפטוביצר
J.F. O'callaghan, <i>A History of Medieval Spain</i> , Ithaca 1975	אוקלהן
א"א אורבך, הלכה והיסטוריה, מחקרים במדעי היהדות, ב, ירושלים תשנ"ח, עמ' 479-491.	אורבך, הלכה
—, בעלי התוספות, ירושלים תשמ"ו.	אורבך, תוספות
ש' אלבק, מחוקקי יהודה, ברסלוי תרע"א.	אלבק
ש' אסף, תקופת הגאונים וספרותה, ירושלים תשט"ו.	אסף
ר' מנחם המאירי, בית הבחירה על מסכת בבא מציעא, מהד' ק' שלוינגר, ירושלים תשי"ט.	בית הבחירה לבבא מציעא
—, בית הבחירה על מסכת ביצה, מהד' י"ש לנגה וק' שלוינגר, ירושלים תשט"ו.	בית הבחירה לביצה
—, בית הבחירה על מסכת גיטין, מהד' ק' שלוינגר, ירושלים תשכ"ד.	בית הבחירה לגיטין
—, בית הבחירה על מסכת חולין, מהד' א' ליס, ירושלים תשל"ל.	בית הבחירה לחולין
—, בית הבחירה על מסכת יבמות, מהד' ח' אלבק, ברלין תרפ"ב.	בית הבחירה ליבמות
—, בית הבחירה על מסכת נדרים, מהד' א' ליס, ירושלים תשכ"ה.	בית הבחירה לנדרים
—, בית הבחירה על מסכת שבועות, מהד' י"ש לנגה, ירושלים תשכ"א.	בית הבחירה לשבועות
—, בית הבחירה על מסכת שבת, מהד' י"ש לנגה, ירושלים תשכ"ה.	בית הבחירה לשבת
ב"ו בנדיקט, מרכז התורה בפרובאנס, ירושלים 1985.	בנדיקט
י' ברודי, צוהר לספרות הגאונים, הקיבוץ המאוחד תשנ"ח.	ברודי
בראשית רבתי, מהד' ח' אלבק, ירושלים תשכ"ו.	בראשית רבתי
H. Gross, <i>Gallia judaica</i> , Amsterdam 1969	גרוס
א' גרוס, "ר' יהודה כלאץ בתלמסאן – תרבות יהודית איברית בצפון אפריקה", גלות אחר גולה, בעריכת א' מירסקי ואחרים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 356-373.	גרוס א'
ר' משה בן נחמן, קונטרס דינא דגרמי, מהד' מ' הרשקר, ירושלים תשל"ל.	דינא דגרמי
ג' דנציג, מבוא לספר הלכות פסוקות, ניו יורק וירושלים תשנ"ג.	דנציג
ר' יצחק קנפאנטון, דרכי התלמוד, מהד' י"ש לנגה, ירושלים תשמ"א.	דרכי התלמוד
ר' אברהם ב"ר יצחק אב"ד, ספר האשכול, מהד' ש' אלבעק, ירושלים תשמ"ד.	האשכול
א"מ הברמן, עיונים בשירה ובפיוט, ירושלים תשל"ב.	הברמן
ר' משולם ב"ר משה, ההשלמה, מהד' י' לובעצקי, פריז תר"ע.	ההשלמה
מ' הלברטל, "המנהג וההיסטוריה של ההלכה בתורתו של הרמב"ן", ציון סז (תשס"ב), עמ' 25-56.	הלברטל
ר' משה בן נחמן, הלכות גדה, מהד' מ' הרשקר, ירושלים תשל"ו.	הלכות גדה
ר' יהודה בר' ברזילי, ספר העתים, מהד' י' שור, ברלין 1902.	העתים
מ"ד הר, "תפיסת ההיסטוריה אצל חז"ל", דברי הקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות, ג, ירושלים תשל"ז, עמ' 129-142.	הר
ר' אברהם בן דוד, השגות למשנה תורה, מהד' ב' גאור, ירושלים תשמ"ד.	השגות הראב"ד
ג' וידר, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, א-ב, ירושלים תשנ"ח.	וידר
מ' זולאי, ארץ ישראל ופיוטיה: מחקרים בפיוט הגניזה, בעריכת א' חזן, ירושלים תשנ"ו, עמ' 306-323.	זולאי
ר' מנחם המאירי, חיבור התשובה למאירי, מהד' א' סופר, ניו יורק תשי"ז.	חיבור התשובה
ר' מנחם המאירי, חידושים לביצה, ברלין תרי"ט.	חידושי המאירי לביצה
I. Twersky, <i>Rabad of Posquieres</i> , Philadelphia 1980	טברסקי
ר' מאיר הלוי אבולעפיה, יד רמה למסכת גיטין, מהד' א' שושנה, ירושלים-קילביבלנד תשמ"ט.	יד רמה גיטין

— יד רמה למסכת קידושין, מהד' א' שושנה, ירושלים: קליבלנד תשנ"ה.	יד רמה קידושין
ר' שלמה לוריא, ים של שלמה לבבא קמא, שטעטטין תרכ"א-תרכ"ב.	ים של שלמה בבא קמא
ר' אשתורי הפרחי בן משה, כפתור ופרח, מהד' צ"ה עדלמאן, ברלין תרי"א.	כפתור ופרח עדלמאן
ר' אשתורי הפרחי בן משה, כפתור ופרח, מהד' א' חבצלת, ירושלים תשנ"ז.	כפתור ופרח חבצלת
י' כ"ץ, הלכה וקבלה, ירושלים תשמ"ד.	כ"ץ
ר' משה בן נחמן, כתבי הרמב"ן, א-ב, מהד' ח"ד שעוועל, ירושלים תשכ"ג.	כתבי הרמב"ן
ר' אברהם בן דוד, כתוב שם, ירושלים תש"ן.	כתוב שם
ר' משה בן נחמן, לולב הגזול, מהד' י' כהן, ירושלים תשמ"ו.	לולב הגזול
— ספר המאורות לחולין ולמועד קטן, מהד' מ"י בלוי, גיו יורק תשכ"ד.	מאורות לחולין ולמועד קטן
ר' מאיר ב"ר שמעון המעיילי, ספר המאורות לשבת, מהד' מ"י בלוי, ניו יורק תשכ"ד.	מאורות לשבת
ש"ק מירסקי, ר' מנחם המאירי, תלפיות ד (תשי"ט-תשי"י), עמ' 1-90.	מירסקי
ח"ד מנטל, מחקרים בתולדות הסנהדרין, תל אביב 1969.	מנטל
ר' מרגליות, שם עולם, ירושלים תשמ"ט.	מרגליות
ר' משה בן נחמן, משפט החרם, מהד' ח"ש שאנן, חידושי הרמב"ן לשבועות, ירושלים תשל"ו.	משפט החרם
ר' מנחם המאירי, סדר הקבלה, מהד' ש"ז הבלין, ירושלים: קליבלנד תשנ"ב.	סדר הקבלה
ח' סולוביצ'יק, הלכה, כלכלה ודימוי עצמי, ירושלים תשמ"ה.	סולוביצ'יק, כלכלה
H. Soloveitchik, "History of Halakhah – Methodological Issues", <i>Jewish History</i> 5 (1991), pp. 75–124	סולוביצ'יק, מתודולוגיה
H. Soloveitchik, "Rabad of Posquieres; A Programmatic Essay" בתולדות החברה היהודית בימי הביניים ובעת החדשה, ספר היובל לפרופ' י' כץ, בעריכת ע' אטקס וי' שלמון, ירושלים תש"ם, החלק האנגלי, עמ' 7-40.	סולוביצ'יק, ראב"ד
ר' יצחק בן יוסף מקורביל, עמודי גולה ספר מצוות קטן, מהד' ח"י רלב"ג, גיו יורק תשי"ט.	סמ"ק
B. Septimus, "Open Rebuke and Concealed Love — Nahmanides and the Andalusian Tradition", <i>Rabbi Moses Nahmanides, Explorations in his Religious and Literary Virtuosity</i> , ed. I Twersky, Cambridge Mass. 1983, pp. 11–34	ספטימוס
ר' דוד כוכבי, ספר הבתים על הרמב"ם, מהד' מ"י בלוי, ניו יורק תשל"ט.	ספר הבתים
ר' מנחם, ספר המנוחה, מהד' א' הורביץ, ירושלים תשל"ה.	ספר המנוחה
— ספר המנוחה, בתוך רמב"ם, ספר זמנים, מהד' ש' פרנקל, ירושלים תשל"ה.	ספר המנוחה פרנקל
ספר המצוות לרמב"ם, עם השגות הרמב"ן, מהד' ח"ד שעוועל, ירושלים תשמ"א.	ספר המצוות לרמב"ן
ר' שמואל בן יצחק הסרדי, ספר התרומות, מהד' א' גולדשמידט, ירושלים תשמ"ה.	ספר התרומות
ד' פגיס, "על מושג המקוריות בשירה העברית מתקופת ספרד", <i>PAAJR</i> 37 (1969), pp. 31–51	פגיס
ר' יהודה בר יקר, פירוש התפילות והברכות, מהד' ש' ירושלמי, ירושלים תשל"ט.	פירוש התפילות והברכות
ר' יהודה בן ברכיה, פירוש לרי"ף ברכות, בש"ס וילנא.	ריב"ב ברכות
ר' יום טוב ב"ר אברהם אלאשבילי (מיוחס), חידושי בבא מציעא, אמשטרדם תפ"ט (ובדפוסים הרגילים).	ריטב"א בבא מציעא
ר' משה בן נחמן, חידושי בבא בתרא, מהד' מערבא, ירושלים תשנ"ג.	רמב"ן בבא בתרא
— חידושי בבא מציעא, מהד' מערבא, ירושלים תשנ"ג.	רמב"ן בבא מציעא
— חידושי גיטין, מהד' א"ר הישריק, ירושלים תשנ"ה.	רמב"ן גיטין
— חידושי חולין, מהד' מערבא, ירושלים תשנ"ה.	רמב"ן חולין
— חידושי יבמות, מהד' ש' דיקמן, ירושלים תשמ"ז.	רמב"ן יבמות
— חידושי כתובות, מהד' ע"ד שבט, ירושלים תשנ"ג.	רמב"ן כתובות
— חידושי עבודה זרה, מהד' ח"ד שעוועל, ירושלים תשל"ה.	רמב"ן עבודה זרה
— חידושי פסחים, מהד' מערבא, ירושלים תשנ"ה.	רמב"ן פסחים

—, חידושי קידושין, מהד' מערבא, ירושלים תשנ"ה.	רמב"ן קידושין
—, חידושי שבועות, מהד' א' ליכטנשטיין, ירושלים תשל"ו.	רמב"ן שבועות
—, חידושי שבת, מהד' מ' הרשור, ירושלים תשל"ג.	רמב"ן שבת
ר' יצחק בר ששת, שאלות ותשובות, מהד' ד' מצנר, ירושלים תשנ"ג.	שו"ת הריב"ש
ר' יום טוב ב"ר אברהם אלאשבילי, שאלות ותשובות, מהד' י' קאפח, ירושלים תשי"ט.	שו"ת הריטב"א
ר' משה בן נחמן, שאלות ותשובות, מהד' ח"ד שעוועל, ירושלים תשל"ה.	שו"ת הרמב"ן
ר' יוסף בן משה מטראני, שאלות ותשובות, תל אביב תשי"ט.	שו"ת מהרי"ט
ר' בצלאל אשכנזי, שיטה מקובצת, בדפוסים הרגילים.	שיטה מקובצת
משה אבן עזרא, שירת ישראל, מהד' ב"צ הלפר, ליפסיה תרפ"ד.	שירת ישראל
ח"ד שעוועל, "ספר הכוזרי והרמב"ן", הדרום מא (תשל"ה), עמ' 39-48.	שעוועל, כוזרי
ח"ד שעוועל, פירושי הרמב"ן על הני"ך, ירושלים תשמ"ו.	שעוועל, נ"ך
י"מ תא"שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד באירופה ובצפון אפריקה – קורות, אישים ושיטות, א-ב, ירושלים תשנ"ט-תש"ס.	תא"שמע, הספרות
—, מאירי, האנציקלופדיה העברית, כב, טורים 75-78.	תא"שמע, מאירי
—, "רבנו יונה גירונדי האיש ופועלו", גלות אחר גולה, בעריכת א' מירסקי ואחרים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 165-194.	תא"שמע, רבנו יונה
—, רבי זרחיה הלוי בעל המאור ובני זוגו, ירושלים תשנ"ג.	תא"שמע, רו"ה
י' תבורי, "תשובות הגאונים והראשונים בכ"י ביבנטי, חלק א", עלי ספר ח (תש"ם), עמ' 32-50.	תבורי
מהד' מ"ש צוקרמאנדל, ירושלים תשכ"ג.	תוספתא
ר' שמשון בר צדוק, תשב"ץ, ורשה תרס"א.	תשב"ץ
תשובות הגאונים החדשות, מהד' ש' עמנואל, ירושלים תשנ"ה.	תשובות הגאונים החדשות